

ВІД АВТОРА

Михайлина Коцюбинська у монографії «Зафіксоване і нетлінне» про український епістолярій зауважує:

Якщо б в українському новітньому епістолярії були тільки три феномени цього жанру – листи Василя Стефаника, Катерини Білокур та Василя Стуса, – то й тоді ми мали б повну підставу говорити про вагомий внесок української епістолярної творчості в духовну скарбницю людства [72, с. 17].

Проте українська новітня епістолярна спадщина, зокрема дисидентська, значно ширша, вона вражає не лише своїм колосальним інформативним фактажем, а й приваблює потужним духовно-естетичним наповненням, яке випромінюють ці кореспонденції.

Українська епістолярна традиція має давнє коріння, відтак без листів українських класиків Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Миколи Лисенка, Миколи Зерова, Максима Рильського та багатьох інших чільних представників української культури неможливо осмислити обрії української культурної історії новітніх часів. Творення ж ренесансу шістдесятих багато чим віддзеркалилося в епістолярній спадщині українських шістдесятників Василя Стуса, Євгена Сверстюка, В'ячеслава Чорновола, Валерія Марченка та інших. Листи Івана Світличного мають воістину екзистенційне значення у цьому контексті. Надія Світлична зазначає:

Іванові листи це не тільки унікальне джерело його душі, а й документи епохи, які без добре опрацьованих коментарів для багатьох лишаться замком без ключа [36, с. 18].

Епістолярна спадщина вітчизняних митців слова була предметом наукових досліджень Л. Вашків, В. Галич, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Ж. Ляхової, Ю. Шереха та інших. Листування письменників перевидається і коментується з позицій сучасного літературознавства, досліджується його місце та значення в історико-культурному процесі та розвитку духовної культури. Однак залишається гостра потреба у відтворенні цілісної картини певного часу, віднайденні й опублікуванні листів письменників новітньої літератури, ґрунтовному їх коментуванні й осмисленні.

У листах шістдесятників, окрім фактів з власної біографії, відтворено суспільні настрої, культурно-ідеологічні та естетико-художні проблеми, панораму життя другої половини ХХ століття. Лист і самвидав були чи не останнім шансом на зв'язок із вільним світом, шансом на перетин кордонів як «малої», так і «великої» зон, територією власної духовної, культурної, мистецької та політичної незалежності. У всі часи наступу на свободу слова лист, щоденник, самвидав набувають характеристик окремого художнього жанру, в якому інтелектуали спроможні вільно висловлювати свої етичні, ідеологічні, суспільні й естетичні погляди. Це своєрідна «кровоносна система» інтелектуального буття тієї частини радянського суспільства, що не погоджувалася жити за моральними принципами тоталітаризму та доклала зусиль до руйнування цього прокрустового ложа.

Попри те, що шістдесятництво як суспільно-естетичне явище, «культурне відродження, покликане ілюзією великої і непевної перспективи після ХХ з'їзду» [59, с. 113], на перший погляд, достатньо вивчене, на сьогодні залишається багато питань, які потребують детального дослідження, зокрема уточнення самого терміна «шістдесятники». Як відомо, дисидентський рух розглядається у кількох аспектах: правозахисний рух, літературно-мистецьке й культурно-теологічне шістдесятництво. Що ж до літературного шістдесятництва, то його чи не найкраще осмислювати крізь призму епістолярної спад-

щини чільних постатей дисидентського руху – таких, як І. Світличний, В. Стус, Є. Сверстюк, В. Марченко, В. Чорновіл (його діяльність перебуває у площині як літературного, так і правозахисного дисидентства).

Попри творчу самобутність та непересічність цих митців, особлива заслуга все ж належить І. Світличному, постать якого надзвичайно значуща для української культури другої половини ХХ століття. Він став духовним лідером мистецько-культурного ренесансу та руху Опору 60-х–70-х років. Богдан Горинь зазначає:

Без активної цілеспрямованої діяльності Івана Світличного не було б руху шістдесятників як історичного явища, не відбулися б ті процеси, що загрожували існуючому радянському ладові [36, с. 257].

Неабияке значення для усвідомлення внеску Івана Світличного в культурно-національну розбудову духовності ХХ ст. має лист Василя Стуса від 21 листопада 1977 року до Надії й Леоніди Світличних та Павла Стокотельного із заслання, в якому він не лише оцінює поетичну творчість побратима, а й підкреслює його вирішальну роль у кристалізації світогляду плеяди шістдесятників. Друзі й соратники називали Івана Світличного «архітектором шістдесятницького руху» (М. Горинь), «двигуном шістдесятників» (Б. Горинь), «лицарем духу» (Г. Северук), «нашою Говерлою» (Л. Семикіна), «садівником» (Р. Корогодський), «світлом у темряві» (Віра Вовк), «трудівником» (Є. Сверстюк), «носієм любови» (І. Калинець), «поетом і лицарем» (Л. Копелев).

Поетичну, літературно-критичну, перекладацьку діяльність шістдесятників на волі і в таборі глибоко вивчали Г. Костюк – «Піднятися вище і літати швидше: Іван Світличний як літературний критик», І. Дзюба – «Душа розпластана на пласі...» (передмова до книги поезій, поетичних перекладів та літературно-критичних статей І. Світличного «Серце для куль і для рим», К., 1990), М. Коцюбинська – «Іван Світличний, шістдесятник» (передмова до поетичної збірки І. Світличного «У мене –

тільки слово», Х., 1994). Одним із перших досліджень, присвячених вивченню саме епістолярної спадщини шістдесятників, є монографія М. Коцюбинської «“Зафіксоване й нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість» (К., 2001). Лінгвістичні зацікавлення І. Світличного досліджували Л. Масенко та А. Ткаченко; Л. Тарнашинська підготувала бібліографічний нарис «Іван Світличний: “...Бо – вірою...”», дослідження «Письменник як “відкрита система”»: домінанта художнього бачення Івана Світличного», а згодом у 2014 році захистила докторську дисертацію «Дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття». Говорячи ж про перші дисертації про шістдесятників, варто згадати роботи І. Добрянської («Творчість Івана Світличного в українській літературі кінця 50-х – 70-х роках ХХ століття»), Г. Гайович («Літературно-критична діяльність Івана Світличного») та І. Онікієнко «Філософсько-естетичні мотиви лірики поетів-дисидентів (В. Стус, І. Світличний, І. Калинець)». Проте без вивчення епістолярної спадщини важко говорити про цілісне та ґрунтовне вивчення літературно-естетичної концепції Івана Світличного, оскільки саме листи на літературно-мистецькі теми стають лейтмотивом таборового епістолярію дисидента.

Уперше колим виданням листи Івана Світличного побачили світ лише у 2001 році («Голос доби». Кн. І: «Листи з “Парнасу”») ще за життя упорядниці, дружини дисидента Леоніди Світличної. До книги увійшов табірний епістолярій поета 1966–1978 років, усього 115 листів. Наприкінці 2008 року вийшов другий том епістолярної спадщини І. Світличного «Голос доби». І розділ: «Жити, ніби немає облоги» (1953–1971) – навчання в аспірантурі, зв’язок із КТМ «Сучасник», поширення самвидаву, відносна творча «свобода» до 1965 року, життя під ковпаком спецслужб до арешту 1972 року; II розділ: «Хоч кожен день мені взнаки» (1978–1981) – листи з заслання, усього 399 листів до рідних та друзів.

Завдяки копткій праці Михайлини Коцюбинської світ побачив епістолярну спадщину Василя Стуса («Листи до

рідних» і «Листи до друзів та знайомих», 1997). Саме ця дослідниця одна з перших визначила домінанти епістолярію поета, зокрема екзистенційне значення цих документів («Поетове “самособоюнаповнення”: із роздумів над поезією і листами Василя Стуса», «Епістолярна творчість Василя Стуса»).

Листи В'ячеслава Чорновола «До рідних» і «До друзів та знайомих» побачили світ у 2005 році з ґрунтовною передмовою «Листи Чорновола і Чорновіл у листах» М. Коцюбинської. Епістолярна спадщина Валерія Марченка представлена «Листами до матері з неволі» (К., 1994) та «Листуванням Валерія Марченка з Сандрою Фап'яно» (К., 2010), передмову до якого «Валерій і Сандра: ще одна інкарнація чистого почуття» написали Мирослав Маринович та Ніна Марченко. Особливий науковий інтерес становить діаспорне видання листування Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким (Торонто, 1992), яке припало на період заслання відомого українського дисидента (1980–1988) і побачило світ з ініціативи Ю. Луцького. У монографії «Зафіксоване й нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість» (К., 2001) на основі листування шістдесятників М. Коцюбинська окреслює епістолярну панораму доби, акцентуючи на тому, що лист – це важливий автентичний документ, який передає не лише дух часу завдяки хроніці та інформативності, а й фіксує епістолярне alter ego митця.

Мета пропонованого дослідження – охарактеризувати епістолярну спадщину українського руху Опору на матеріалі листів В. Марченка, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола, а також означити їхню етичну, естетичну та культурну парадигму, зокрема детально дослідити епістолярну творчість Івана Світличного як яскравий феномен цього величезного епістолярного масиву; визначити особливості, долю та значення листів цього періоду в українському літературознавстві та культурному житті 60-х років ХХ століття.

Задля ґрунтовного вивчення теми опрацьовано широкий спектр наукової літератури у кількох напрямках.

Передусім це наукові монографії та статті Т. Заболотної, А. Зіновської, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Г. Мазохи, Л. Морозової, які вперше в українському літературознавстві здійснили цілісний історико-літературний аналіз епістолярної спадщини вітчизняних письменників, визначивши їхні тематичні та стилеві домінанти.

З цією метою було вивчено історію українського шістдесятництва та руху опору в Україні: праці з історії Г. Касьянова, А. Русначенка, дослідження альтернативного й офіційного дискурсів в УРСР О. Зарецького, спогади сучасників, зокрема М. Горбала, Б. Гориня, М. Гориня, І. Жиленко, С. Кириченко, Р. Корогодського, М. Коцюбинської, М. Мариновича, В. Овсієнка, Н. Світличної, есеїстику Є. Сверстюка, документи й матеріали УГГ та дослідження самвидаву в Україні.

Опрацьовано теоретичні та історико-прикладні праці з історії українського перекладу М. Зерова, М. Москаленка, М. Новикової, Т. Шмігера; наукові студії, присвячені модернізму, теорії літератури та історії літератури 20-х і 60-х років ХХ ст., зокрема праці Г. Грабовича, Т. Гундорової, О. Галича, В. Державина, І. Дзюби, О. Забужко, Н. Зборовської, М. Зерова, М. Ільницького, Ю. Коваліва, Д. Наливайка, С. Павличко, М. Павлишина, О. Потебні, О. Тарнавського, Ю. Шевельова, а також дослідження молодшого покоління українських літературознавців – І. Девдюк, Л. Демської-Будзуляк, О. Обертаса, О. Рарицького, Д. Стуса. Було корисним звернення до фундаментальних праць у галузі масової психології, філософії екзистенціалізму та культурології М. Бахтіна, А. Камю, Х. Ортеги-і-Гассета, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма.

Дослідження є першою цілісною спробою послідовно і системно розглянути літературно-естетичні та філософські погляди шістдесятників, відзеркалені в епістолярній спадщині, що дасть змогу глибше осмислити місце та роль дисидентів у формуванні культурного та літературно-мистецького світогляду покоління українських інтелектуалів другої половини ХХ ст. З епістолярного масиву чільних представників українського ренесансу

1960-х рр. виділяємо кілька тематичних блоків, які становлять стильову та змістову єдності: широта науковомистецьких зацікавлень і роль книги в духовному світі покоління шістдесятників; поетична творчість та перекладацька діяльність; естетичні смаки й уподобання; спілкування з однодумцями в таборі та через листи; педагогічні погляди; правозахисна діяльність; лінгвістична робота І. Світличного над словником синонімів української мови; осмислення феномена української діаспори та ролі самвидаву; іронія та гумор не лише як стилістичний засіб, а як вияв екзистенційного модуля і внутрішньої свободи дисидентів.

Листи з-за ґрат та із заслання вражають своєю духовною наповненістю, широтою гуманітарних інтересів, глибиною літературно-критичного аналізу. Крім неабиякої інформативної цінності, вони мають незаперечне екзистенційне значення як спосіб морального самозбереження і творчої реалізації в умовах несвободи, як яскравий взірець «прямоствояння» (за В. Стусом) і незнищенності людського духу.

Уперше в сучасному літературознавстві епістолярну творчість шістдесятників розглянуто як багатофункціональну систему, дотичну до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, неоціненний ключ до розуміння особистості митця в репресивних умовах тоталітаризму, адже вона містить величезний історичний, фактичний та реальний матеріал, необхідний для усвідомлення творчості письменника і художнього процесу загалом у всій їхній складності й багатогранності.